

Г. У. Кузьменка

АЙКОНІМЫ-КАМПАЗІТЫ, МАТЫВАВАНЫЯ АПЕЛЯТЫВАМІ, ШТО ІДЭНТЫФІКУЮЦЬ ТЫПЫ ПАСЕЛІШЧАЎ І ЖЫЛЛЯ ЧАЛАВЕКА

Аб'ектам нашага аналізу з'яўляюцца сучасныя і рэтраспектыўныя (зніклыя ў прасторы і часе) айконімы-кампазіты, матываваныя апелятывамі, што ідэнтыфікуюць тыпы паселішчаў і жылля чалавека. Вывучэнне іх з'яўляецца важным, таму што з цягам часу некаторыя тыпы паселішчаў і жылля знікаюць, што абумоўлена рознымі экстралінгвістычнымі фактарамі (ссяленне хутароў у больш буйныя паселішчы (вёскі), далучэнне некаторых сёл, слабод да гарадоў у выніку працэсу ўрбанізацыі, пераўтварэнне буйных паводле колькасці і занятасці насельніцтва сёл у аграгарадкі і інш.), а складаныя айконімы захаваліся і даюць магчымасць даведацца аб былых паселішчах чалавека і яго жыллі на тэрыторыі Беларусі як у сінхраніі, так і ў дыяхраніі.

Усходнеславянскія айконімы, матываваныя апелятыўнымі назвамі тыпаў паселішчаў і іх формаў, дэтальна прааналізаваны на лексіка-семантычным узроўні В. П. Лемцюговай [1], агульныя назвы тыпаў паселішчаў і жылля разгледжаны В. В. Шурам [2], класіфікацыя паселішчаў зроблена М. Вітавым [3], ідэнтычныя тапанімічныя адзінкі часткова апісаны на розных узроўнях М. Я. Грынблатам [4], В. М. Емяльяновіч [5], Г. А. Івановай [6]. Разгляду складаных айконімаў, матываваных апелятывамі, што абазначаюць тыпы паселішчаў і жылля, часткова прысвечаны наш артыкул [7]. Дэтальнае вывучэнне адзначаных онімаў адсутнічае ў беларускім мовазнаўстве. У артыкуле ставім на мэце комплексны аналіз айконімаў-кампазітаў дадзенай лексіка-семантычнай групы.

Намі выяўлена каля 100 такіх адзінак, што складае значную лексіка-семантычную групу: *Асaдым** (тут і далей сімвалам-зорачкай пазначаны зніклыя онімы), *Буда-Кашалёва*, *Буда-Сафіеўка*, *Воля-Крупіцы*, *Дабравольск*, *Двор-Гарадзішча**, *Двор-Савічы*, *Засценак-Зубялёвічы*, *Кацянібург*, *Клентанбург*, *Краснаселле* (2) (тут і далей лічбай указваецца колькасць ідэнтыфікуючых аб'ектаў), *Латкалонія*, *Навадвор* (2), *Навасады*, *Навасёлак*, *Навасёлкі* (125), *Наваселле* (17), *Пасека-Слабодка*, *Пяціхаткі**, *Рагаселле*, *Салігорск*, *Светла-сельскі*, *Святаволя*, *Слабада-Багушоўка*, *Стараволя*, *Старадворышча*, *Стараселле* (29), *Старасельскі*, *Трохдворка**, *Хутар-Барок* і інш.

Як паказвае наш аналіз, умовы ўзнікнення гэтых складаных айконімаў розныя, але апорны (часцей постпазіцыйны) кампанент іх матываваны пераважна апелятывамі ўсходнеславянскага і агульнаславянскага паходжання: *асад*, *воля*, *горад*, *двор*, *дом*, *засценак*, *калонія*, *слабада*, *сяло*, *хата*, *хутар*, што ў структуры кампазітаў выступаюць ў розным граматычным афармленні.

Спарадычна – іншамоўнымі: *бург* (ням. *Burg* ‘крэпасць, умацаваны замак’). Некаторыя з іх у сучаснай беларускай мове са значэннем ‘тып паселішча’ – *асад, воля, двор, засценак, слабада* архаізаваліся, хаця некалі ўваходзілі ў актыўны ўжытак. Апелятывы *сяло, хутар* знаходзяцца на стадыі пераходу ў архаічны клас лексікі. Таму семантычная сувязь айконімаў-кампазітаў з гэтай групай лексікі (агульнымі назвамі тыпаў паселішча і жылля чалавека) устанаўліваецца на аснове дыяхранічнага аналізу. Падрабязна разгледзім складаныя айконімы, што матываваны апелятывамі *сяло, слабада, воля, двор і горад*. Акрэсленыя апелятывы з’яўляюцца найбольш прадуктыўнымі ў працэсе іх утварэння.

Паводле граматычнай і родавай прыналежнасці амаль усе айконімы-кампазіты дадзенай групы з’яўляюцца назоўнікамі мужчынскага (*Навадвор* (2)), жаночага (*Стараволя*) і ніякага (*Дабраволле**) родаў, радзей – назоўнікамі-субстантыватамі мужчынскага (*Старасельскі*) і ніякага (*Навасёлава*).

Найбольшая частка складаных айконімаў вылучанай групы матывавана апелятывам *сяло*. Намі выяўлена 16 такіх адзінак, што ідэнтыфікуюць 186 аб’ектаў: *Наваселле* (17), *Навасёлкі* (125), *Пустаселле*, *Светласельскі*, *Стараселле* (29) і інш. І гэта з’яўляецца заканамернай з’явай у працэсе іх намінацыі, таму што ў Беларусі доўгі час самым пашыраным тыпам паселішча чалавека з’яўлялася сяло. Значны ўплыў на развіццё сяла, як вядома, аказала зямельная рэформа (1557 г.), згодна з якой адзінкай феадальнай павіннасці замест службы (двор або некалькі двароў) стала паселішча. Населеныя пункты пачалі адрознівацца не па тыпах і формах, а па відах павіннасцей. У выніку з’явіліся “сёлы цягляы”, “сёлы асадныя”, “сёлы дворныя” і інш., непасрэдна звязаныя з земляробствам, што прывяло да знікнення ў заходнебеларускіх рэгіёнах тэрміна “дзярэўня” і ўсталявання тэрміна “сяло” [8, 488]. З другой палавіны XVII ст. за *сялом* замацаваліся асноўныя значэнні: ‘вясковае паселішча з царквой’ або ‘буйны населены пункт у адрозненне ад вёскі’, ‘уладальніцкае паселішча’, што захаваліся і да нашых дзён [1, 17–24].

Апелятыў *сяло* полісемантычны і сустракаецца ва ўсіх славянскіх мовах. Гэту лексічную адзінку, як сведчаць даследчыкі, фіксуюць самыя раннія летапісы. У X ст. – ‘княжацкі загарадны маёнтак з дваром і чэляддзю’. У XV–XVI стст. яе семантыка змянілася на ‘паселішча з феадальным дваром’ [1, 20]. Сучасная семантыка гэтага апелятыва – ‘вялікая вёска, гаспадарчы і адміністрацыйны цэнтр для навакольных паселішчаў’, у дарэвалюцыйнай Расіі – ‘паселішча з царквой’, ‘любны населены пункт негарадскога тыпу’ [9, т. 5, с. 447]. На сучасным этапе развіцця мовы апелятыў *сяло* набыў новую дадатковую семантыку – ‘цэнтральная частка вёскі’.

Структурна такія адзінкі аформлены неадналькава. Пэўная колькасць з іх пабудавана па тыпу “прыметнік + назоўнік” з падпарадкавальнай сувяззю

і з дапамогай фармантаў (-ава, -ак, -е, -і, -кі, -ко, -скі): *Краснасельскі**, *Навасёлак*, *Стараселле* і інш. Прэпанентныя асновы, выражаныя атрыбутывамі, у такіх адзінках звычайна выконваюць не толькі дыферэнцыруючую функцыю, але і ўтрымліваюць пэўную інфармацыю пра сяло як тып паселішча, ідэнтыфікуюць яго сацыяльна-эканамічны статус у пэўным перыядзе, паказваюць яго месца ў структуры земляробчага комплексу і г. д. Большасць такіх айконімаў утворана пры дапамозе біпалярных атрыбутываў або тапанімічных эпітэтаў *новы – стары*. Яны часткова адлюстроўваюць адносную храналогію ўзнікнення гэтых паселішчаў. Аднак матывацыя іх можа быць рознай у залежнасці ад таго, што ўладальнік хацеў падкрэсліць: “гэта – паселішча новае” або “гэта – паселішча на месцы папярэдняга сяла” [1, 21]: *Наваселле*, *Стараселле* і інш. Як сведчаць даследчыкі, у XIV–XVII стст. “у выніку зьднення лясной глебы сёлы сістэматычна пераўтвараліся ў пусташы, якія праз некаторы час, як правіла, засяляліся паўторна” [1, 40]: *Пустаселле* і інш. Сустракаюцца онімы з азначальнымі прэпанентамі або з тапанімічнымі эпітэтамі *красны*, які мае семантыку ‘прыгожае, маляўнічае месца’ – *Краснасельскі* і інш.; *крывы* ‘месцазнаходжанне паселішча няроўнай формы’ – *Крываселле** і інш.; *светлы* ‘новае жыццё’: *Светласельскі* і інш. У Віцебскай вобласці выяўлены айконім з антрапанімнай прэпанентнай асновай – *Янаселле*. Спарадычна сустракаюцца складаныя айконімы, утвораныя па тыпе “назоўнік + прыдатак” – *Сялко-Людзяневічы**.

Асноўная частка такіх айконімаў-кампазітаў лакалізавана ва ўсіх рэгіёнах Беларусі, аднак найбольш на тэрыторыі Віцебшчыны і Гродзеншчыны, найменш – на Гомельшчыне.

Пэўная колькасць айконімаў-кампазітаў матывавана апелятывамі *слабада*, *воля*. Намі зафіксавана 19 такіх адзінак, што ідэнтыфікуюць 20 аб’ектаў – *Дабраволя*, *Дабравольшчына*, *Стараволя* (2), *Слабада-Багушоўка*, *Слабада-Кучынка* і інш.

Слабада, воля – сялянскія паселішчы XIV–XVII стст., што карысталіся ільготнымі павіннасцямі. *Слабада* – *гіст.* ‘пасёлак або гарадскі квартал у Расіі, на Беларусі і Украіне ў XI–XVIII стст., жыхары якога не былі прыгоннымі або часова вызваляліся ад падаткаў і іншых павіннасцей’, ‘вялікае гандлёвае або прамысловае сяло, пасёлак, адасобленая частка вялікага сяла’ [9, т. 5, с. 194]. *Воля* – *гіст.* ‘вызваленне ад прыгоннай залежнасці або ад выканання розных павіннасцей’ [10, вып. 4, с. 175]. Неабходна звярнуць увагу на тое, што спачатку слабоды, волі ўзнікалі на свабодных, нерасчышчаных ад дрэў, хмызняку тэрыторыях. Сяляне, што “садзіліся” на іх, на працягу пэўнага часу карысталіся адчувальнымі прывілеямі, вольнасцямі: часовым вызваленнем ад выплаты падаткаў (ад 2 да 12 гадоў) з прычыны неўрадлівасці зямель, якія яны адмаўляліся апрацоўваць [8, 465]. Адсюль і паходзіць семантыка апорнага кампанента гэтых айконімаў-кампазітаў. Пазней пад уплывам розных экстралінгвістычных

фактараў слабоды, як правіла, зліліся з гарадамі (назвы захаваліся часткова ва ўрбанонімах) або трансфармаваліся ў звычайныя вясковыя паселішчы і захаваліся ў камонімах, у прыватнасці, у камонімах-кампазітах: *Слабада-Сасноўка*, *Спас-Слабада** і інш. Сёння гэтыя апелятывы набылі новыя дадатковыя значэнні і сэнсавыя адценні: *воля* – ‘свядомае і мэтанакіраванае рэгуляванне чалавекам сваёй дзейнасці’, ‘жаданне, патрабаванне’, ‘улада, права’, ‘свабода, незалежнасць’, ‘становішча, пры якім жыццё чалавека, жывёл, птушак не абмежавана ўмовай зняволення’, ‘прастор, прыволле, раздолле’ [9, т. 1, с. 505]; *свабода* – ‘магчымасць ажыццяўлення чалавекам сваіх мэт і імкненняў на аснове пазнання законаў развіцця прыроды і грамадства’, ‘дзяржаўная незалежнасць, суверэнітэт’, ‘магчымасць дзейнічаць у якой-н. галіне бесперашкодна, без абмежаванняў, забароны’, ‘асабістая незалежнасць, самастойнасць; адсутнасць залежнасці ад каго-, чаго-н.’ [9, т. 5, с. 80].

Структурна такія складаныя айконімы аформлены па-рознаму. Пэўная колькасць з іх пабудавана па тыпе “прыметнік + назоўнік” з падпарадкавальнай сувяззю як з дапамогай фармантаў (-е, -ск, -шча, -шчына), так і без іх: *Дабраволле**, *Дабравольск*, *Дабравольшча*, *Дабравольшчына*; *Воля-Крупіцы*, *Слабада-Межна* і інш. Прэпанентнай асновай з’яўляюцца тапанімічныя эпітэты *добры*, *красны*, *святы*, *ціхі*, што характарызуюць аб’ект са станоўчага боку – *Дабраволя*, *Краснаволле*, *Святаволя*, *Ціхаволя*, і *стары*, што ўказвае на адносны час узнікнення паселішча – *Стараволя* і інш. Частка айконімаў-кампазітаў аформлена па тыпе “назоўнік + назоўнік” са спалучальнай сувяззю – *Большы-Волька**, *Пасека-Слабодка* і інш.

Складаныя айконімы, матываваныя апелятывам *слабада*, вызначаюцца пашыранасцю ў паўночна-ўсходніх і цэнтральных рэгіёнах Беларусі (Віцебшчына і Міншчына), спарадычна сустракаюцца ў паўднёва-ўсходніх рэгіёнах (Гомельшчына і Магілёўшчына). У заходніх рэгіёнах, пераважна на Брэстчыне, якая найбольш за іншыя рэгіёны Беларусі знаходзілася ў сферы ўплыву польскай мовы, і таксама на Гродзеншчыне, ім адпавядаюць у большасці шматлікія *волі* (*волькі*) або паланізаваныя *вулі* (*вулькі*).

Частка айконімаў-кампазітаў матывавана апелятывам *двор* (16 адзінак, што ідэнтыфікуюць 18 аб’ектаў): *Азаркі-Дворышча*, *Двор-Гарадзішча**, *Двор-Глуша*, *Двор-Пярэсіка*, *Навадворышчына* і інш. Двор з’яўляецца старажытным тыпам паселішча. У мінулым семантыка апелятыва *двор* – ‘маёнтак, сядзіба, фальварак, хутар’ [10, вып. 7, с. 287]. У феадальны перыяд *двор* – ‘асобная гаспадарка, якая абкладалася падаткамі і павіннасцямі’. У XVII–XVIII стст. былі таксама загарадныя “паляўнічыя” двары магнатаў з жыллём для гасцей і егераў, стайнямі, псярнямі і інш. [8, 168]. Сёння гэты апелятыў набыў некалькі дадатковых значэнняў: ‘участак зямлі пры доме, хаце, прадпрыемстве, абгароджаны плотам ці сценамі будынкаў’, ‘сялянскі дом, хата з усімі гаспадарчымі пабудовамі; асобная сялянская гаспадарка’,

‘цэнтр сельскагаспадарчага прадпрыемства’ [9, т. 2, с. 159]. Падрабязнае апісанне паходжання айконімаў, матываваных апелятывам *двор*, зроблена В. П. Лемцюговай [11, 148–151].

Структурна такія адзінкі аформлены неадналькава. Пэўная колькасць з іх пабудавана па тыпе “прыметнік + назоўнік” з падпарадкавальнай сувязцю як з дапамогай фармантаў (-е, -ка, -кі, -шчына, -шчыца), так і без іх: *Навадвор’е*, *Навадворкі*, *Навадворшчына*, *Старадворышчыца*, *Трохдворка** і інш. У большасці з іх прэпанентнай асновай з’яўляюцца біпалярныя тапанімічныя эпітэты *новы* і *стары*, што ўказваюць на адносны час узнікнення паселішчаў: *Навадвор*, *Навадвор’е*, *Старадворы** і інш. Спарадычна выкарыстоўваецца нумератыў, што ўказвае на колькасць сядзіб у дадзеным паселішчы: *Пяцідворка** і інш. Некаторыя кампазіты ў структуры маюць прыдатак-камонім, што знаходзіцца ў постпазіцыі і ідэнтыфікуе назву суседняга паселішча: *Двор-Астрагляды**, *Двор-Гарбацэвічы*, *Двор-Глухавічы** і інш.

Лакалізаваны такія айконімы-кампазіты ў цэнтральным і паўднёва-ўсходнім рэгіёнах Беларусі, у асноўным на тэрыторыі Міншчыны, часткова на Гомельшчыне і Магілёўшчыне, што абумоўлена іх гістарычным развіццём. У паўночна-ўсходнім, паўночна-заходнім і паўднёва-заходнім рэгіёнах Беларусі такія адзінкі адсутнічаюць.

Пэўную колькасць (15 адзінак, што абазначаюць 15 аб’ектаў) складаюць айконімы-кампазіты, матываваныя апелятывам *горад*, што ідэнтыфікуе паселішча гарадскога тыпу (горад, пасёлак): *Асінагарадок*, *Гарадок-Возера**, *Давыд-Гарадок*, *Слаўгарад*, *Станіслаўград* і інш. У старажытных тэкстах *гарадок* адзначаецца, як канстатуюць даследчыкі, пачынаючы з IX ст. у якасці назваў невялікіх умацаванняў або дробных умацаваных паселішчаў (пасёлкаў-гарадоў), а *горад* пазней – на рубяжы XI–XII стст. [12, 48]. Сучасная семантыка лексемы *горад* – ‘вялікі населены пункт, які з’яўляецца прамысловым, гандлёвым, культурным і адміністрацыйна-палітычным цэнтрам прылеглага раёна, вобласці, краіны’ [8, 155].

Некаторыя айконімы-кампазіты з’яўляюцца сведкамі месцазнаходжання старажытных гарадоў, гарадзішчаў ‘месцаў, дзе некалі існавалі гарады’: *Мілаград*, *Стараград* і інш.

Структурна гэтыя складаныя айконімы аформлены па-рознаму. Пэўная частка іх пабудавана па тыпе “прыметнік + назоўнік” з падпарадкавальнай сувязцю як з дапамогай фармантаў (-ак, -ок, -ск), так і без іх: *Навагрудак*, *Кажан-Гарадок*, *Светлагорск* і інш.; *Слаўгарад*, *Станіслаўград* і інш. Прэпанентнай асновай з’яўляюцца пераважна тапанімічныя эпітэты *красны*, *мілы*, *слаўны*, *светлы*, што характарызуюць аб’ект са станоўчага боку – *Краснагорск*, *Мілаград*, *Светлагорск*, *Слаўгарад*; *новы*, *стары*, што ўказваюць на адносны час узнікнення паселішча – *Навагрудак*, *Стараград* і інш. Частка айконімаў-кампазітаў аформлена па

тыпе “назоўнік + назоўнік” са спалучальнай сувяззю – *Гарадок-Возера**, *Давыд-Гарадок*, *Мікуль-Гарадок* і інш.

Складаныя айконімы, матываваныя апелятывам *горад*, лакалізаваны амаль раўнамерна на тэрыторыі ўсіх рэгіёнаў Беларусі.

Такім чынам, вылучаная лексіка-семантычная група айконімаў-кампазітаў уяўляе ўстойлівую сукупнасць онімаў, што склалася на працягу некалькіх стагоддзяў і данесла да нашага часу звесткі аб такіх тыпах паселішчаў і жылля чалавека, як *воля*, *горад*, *двор*, *сяло*, *слабада*. Гэтыя тыпы паселішчаў функцыянавалі на тэрыторыі Беларусі ў розных храналагічных перыяды жыцця. Сёння яны набылі статус рэліктавай з’явы, а апелятывы *воля*, *двор*, *слабада* з першасным іх значэннем перайшлі ў клас архаізмаў. Апелятыў *сяло* знаходзіцца на стадыі такога пераходу. У сучасны перыяд усе гэтыя апелятывы пашырылі сваю структуру новымі значэннямі і сэнсавымі адценнямі, што абумоўлена развіццём грамадства, дзейнасцю чалавека і яго свядомасцю.

Літаратура

1. Лемтюгова, В. П. Восточнославянская ойконимия апеллятивного происхождения. Названия типов поселений / В. П. Лемтюгова. – Минск: Наука и техника, 1983. – 198 с.
2. Шур, В. В. Беларускія ўласныя імёны: бел. антрапаніміка і тапаніміка: дапам. для настаўнікаў / В. В. Шур. – Мінск: Маст. літ., 1998. – С. 166–182.
3. Витов, М. О классификации поселений / М. Витов // Советская этнография. – 1953. – № 3. – С. 36.
4. Грынблат, М. Я. Тапанімічныя сведчанні саслоўна-класавага падзелу насельніцтва Беларусі ў феадальную і капіталістычную эпохі / М. Я. Грынблат // Пытанні беларускай тапанімікі: матэрыялы Першай бел. тапан. канф., Мінск, 1–3 снеж. 1967 г. / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР, Бел. дзярж. ун-т, Беларус. геаграф. тав-ва СССР, бел. адзел; пад агул. рэд. М. В. Бірылы, В. А. Жучкевіча, П. П. Шубы. – Мінск: Вышэйшая школа, 1970. – С. 64–70.
5. Емельяновіч, В. М. Назвы тыпаў пасяленняў Пружаншчыны / В. М. Емельяновіч // Рэгіянальныя асаблівасці ўсходнеславянскіх моў: тэзісы дакл. і паведам. рэсп. навук.-практ. канф., Гомель, 26–27 кастрыч. 1990 г. / Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, Мазырскі дзярж. пед. ін-т імя Н. К. Крупскай; рэдкал. У. В. Анічэнка [і інш.]. – Гомель, 1990. – С. 41–43.
6. Иванова, А. А. Древние поселения по данным современной микротопонимии / А. А. Иванова // Рэгіянальныя асаблівасці ўсходнеславянскіх моў: тэзісы дакл. і паведам. рэсп. навук.-практ. канф., Гомель, 26–27 кастрыч. 1990 г. / Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, Мазырскі дзярж. пед. ін-т імя Н. К. Крупскай; рэдкал.: У. В. Анічэнка [і інш.]. – Гомель, 1990. – С. 45–47.
7. Кузьменка, Г. У. Айконімы-кампазіты, матываваныя апелятывамі, што ідэнтыфікуюць аб’екты, звязаныя з антрапагеннай дзейнасцю / Г. У. Кузьменка // Граматычны лад беларускай мовы. Шляхі гістарычнага развіцця і сучасныя тэндэнцыі: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 29–30 кастрыч. 2007 г.; Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск: Права і эканоміка, 2007. – С. 271–280.

8. Этнаграфія Беларусі: энцыкл. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 575 с.

9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агул. рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). – Мінск: БелСЭ імя П. Броўкі, 1977–1978, 1982. – Т. 1, 2, 5.

10. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984–1986. – Вып. 4, 7.

11. Лемцюгова, В. П. Тапонімы распавядаюць: навукова-папулярныя эцюды / В. П. Лемцюгова. – Мінск: Літаратура і искусство, 2008. – 416 с.

12. Лемцюгова, В. П. Аб адной разнавіднасці апелятыўных тапаасноў (на матэрыяле Брэстчыны) / В. П. Лемцюгова // Бел. анамастыка. – 1985. – С. 38–51.